

UOT-811.11-112

Səhifə: 93-99

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.93>

Nübubət Adıgözəlova
Gəncə Dövlət Universiteti,
müəllim
Adigozelovanububet@gmail.com

DİLDƏ REALİLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROBLEMI

XÜLASƏ

Dildə realilərin yaranması və formalaşması problemi aktualıq kəsb edir. Bu məsələni araşdırmaq üçün dünya dil mənzərəsini və linqvistik universaliləri nəzərə almaq lazımdır. İstənilən xalqın dilində realilərin yaranması, formalaşması və inkişafına yalnız bu məsələlər təsir edir. Həmçinin dildə realilərin mövcudluğunu hansı amillər müəyyən edir məsələsi də gündəmədir. Bir çox tədqiqatçılar bu problemin araşdırılmasına öz elmi əsərlərini həsr edib.

Açar sözlər: *dünyanın linqvistik mənzərəsi, linqvistik universalilər, reali, linqvistik və ekstralingvistik amillər, dillərarası transformasiya.*

Giriş: Zənnimizcə, dünyanın linqvistik mənzərəsi – müəyyən bir dil birliyinin gündəlik şüurunda tarixən inkişaf etmiş və dildə əks olunan dünya haqqında təsəvvürlərin məcmusudur, reallığı konseptuallaşdırmağın müəyyən bir üsuludur. Müəyyən bir dilə xas olan reallığın konseptuallaşdırılması yolu qismən universal, qismən milli xarakter daşıyır ki, müxtəlif dillərdə danışanlar dünyanı öz dillərinin prizmasından bir qədər fərqli şəkildə görə bilsinlər. Digər tərəfdən, dünyanın linqvistik mənzərəsi o mənada sadə görsənir ki, bir çox əhəmiyyətli cəhətləri ilə elmi mənzərədən fərqlənir.

Eyni zamanda dildə əksini tapan müəyyən fikirlər heç də primitiv deyil, bir çox hallarda elmi fikirlərdən heç də az mürəkkəb və maraqlı olmur. Məsələn, bunlar bir çox minilliklər ərzində onlarla nəslin introspektiv təcrübəsini əks etdirən və bu dünyaya etibarlı bələdçi kimi xidmət edə bilən insanın daxili dünyası haqqında fikirlərdir.

Məqalədə realilərin yaranması və formalaşmasına təsir edən 2 əsas amil-linqvistik və ekstralingvistik amillər araşdırılır.

Nəzəri dilçiliyin banisi olan Vilhelm fon Humboldt, çoxsaylı əsərlərində bəzən müasir dilçiliyin hələ də aydın cavab verə bilmədiyi fəlsəfi xarakterli suallar qoyur. Vilhelm fon Humboldt müqayisəli antropologiyanın banisi idi, onun məqsədlərindən biri “dilnin fəaliyyətini ən geniş miqyasda - təkcə nitqə münasibətdə deyil, həm də dillə münasibətdə öyrənməkdir: təfəkkür və duyğu qavrayış fəaliyyətləri” [5. VII c., s.53; s.75].

Tədrisən onda belə bir inam formalaşdı ki, başqa heç nə insanın sirlərini və xalqların xarakterini onların dilləri kimi açmağa bu qədər qadir deyil. Humboldt bu ideyanı rəhbər tutaraq, tədrisən dil və təfəkkürün ilkin vəhdətinə, eləcə də mədəni hadisələrin vəhdətinə yanaşmaq və bununla da mədəniyyət və digər elmlərin birləşməsi üçün linqvistik bünövrə qoyan metod hazırlayır.

V.Humboldt hələ 1801-ci ildə yazırdı ki, “Nəinki ümumi başa düşülən, hətta hər biri ayrı-ayrılıqda, ən inkişaf etməmiş dil də yaxından öyrənilməyə layiqdir... Müxtəlif dillər eyni əşyanın fərqli adları deyil, ona fərqli olan baxışlarıdır... Dillərin müxtəlifliyi sayəsində dünya haqqında biliklərimiz birbaşa zənginləşir və bu dünyada bildiklərimiz çoxalır; eyni zamanda, insan varlığının diapazonu bizim üçün genişlənir” [5.VII c., s.601].

Bu fikirdən belə nəticə çıxır ki, V.Humboldt bir çox dillərin mövcudluğu faktını nəzərə alaraq, bütün dillərin müqayisə və təhlilə meyilli olduğunu inkar etmir.

V.Humboldtun dilin daxili forması haqqında tədqiqatına əsaslanaraq Leo Vaysqerber dünyanın linqvistik mənzərəsi nəzəriyyəsinə yaratdı. O yazırdı ki, “Konkret dilin lüğət tərkibinə

bütövlükdə linqvistik işarələrin məcmusu ilə yanaşı, həm də dil birliyinin ixtiyarında olan konseptual təfəkkür vasitələrinin məcmusu daxildir və hər bir natiq bu lüğəti öyrəndikcə, dil birliyinin bütün üzvləri bu düşüncə vasitələrə malik olur; bu mənada deyə bilərik ki, ana dilinin mümkünliyi ondadır ki, o, öz anlayışlarında dünyanın müəyyən mənzərəsini ehtiva edir və onu dil birliyinin bütün üzvlərinə çatdırır” [7. s.250].

L.Vaysqerber artıq özünün “Doğma dil və ruhun təşəkkülü” adlı proqram monoqrafiyasında “dünyanın mənzərəsi” terminindən istifadə etsə də, onda hələ ki, onu dilə aid etməyib. O, insanda dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşması ilə bağlı dilin yalnız stimullaşdırıcı rolunu burada göstərmişdir. Burada o yazırdı: “Dil insana bütün təcrübəsini dünyanın vahid mənzərəsində birləşdirməyə imkan verir və ona dili öyrənməzdən əvvəl ətrafındakı dünyanı necə qəbul etdiyini unutturur” [4. s.51].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalədə L.Vaysqerber dünyanın mənzərəsini dilin bilavasitə özünə həkk edir, onun əsas aksesuarı hesab edir. Lakin onda dünyanın mənzərəsi hələ də bütövlükdə dilə deyil, yalnız dilin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. O, “Sprache” - “Dil” məqaləsində “dünya mənzərəsi” anlayışını dillə əlaqələndirməkdə yeni addım atır, daha doğrusu, onu bütövlükdə dilin məzmun tərəfinə daxil edir. Leo Vaysqerber yazırdı: “*Konkret bir cəmiyyətin dilində mənəvi məzmun yaşayır və təsir edir, bilik xəzinəsi isə, haqlı olaraq konkret bir dilin dünya mənzərəsini adlandırır” [7. s.250].*

L.Vaysqerberin dünyanın linqvistik mənzərəsi konsepsiyası ilə bağlı elmi təkamülü onun obyektiv-ümumbəşəri əsaslarını göstərməkdən onun subyektiv-milli mahiyyətini vurğulamaq istiqamətində getmişdir. Onun elmi şüurunda dünyanın yerini daha çox dünyaya baxış bucağı tuturdu. Buna görə də o, dünyanın linqvistik mənzərəsinin “energeytik” tərifinə getdikcə daha çox diqqət yetirməyə başladı, çünki dilin insana təsiri, onun nöqtəyi-nəzərindən, dünya və onun universal komponentlərindən deyil, ilk növbədə, onun linqvistik mənzərəsinin orijinallığından irəli gəlir.

Xarici aləmlə dil arasındakı əlaqənin əksi L.Vaysqerber dünyanın elmi və linqvistik mənzərələri arasındakı əlaqə məsələsinin həllində aşkar edib. Burada dilin elmi şüur üzərində gücünü tanıyan Ernst Kassirerin yolu ilə getməmiş, ancaq o, bunu yalnız alimin müəyyən mövzunun tədqiqinə yönəlmiş fəaliyyətinin ilkin mərhələsində tanıdı. O yazırdı: “*...bütün nəzəri biliklərin başlanğıc nöqtəsi artıq dilin formalaşdırdığı dünyadır; təbiətşünas alim, tarixçi və hətta filosof əvvəlcə cisimləri dilin onlara təqdim etdiyi kimi görür” [7. s.116].*

L.Vaysqerbera dil reallıq hadisəsi kimi deyil, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan, öz məcmusu ilə onun nə olduğu sualına cavab verən obyekt kimi deyil, dünyaya xüsusi baxış bucağı kimi maraqlıdır. L.Vaysqerberin mövqeyi bu məsələnin həllində Benjamin Li Uorfun tutduğu mövqeyə daha yaxın olmuşdur.

B.Uorf alimlər E.Səpir və Q.Hoijerlə birgə Amerika hindularının (hoppi, nutka, navaxo) dilinin materialı üzərində tədqiqat aparmış və onlar dünyanın hindlilərin təsnifatının xüsusiyyətlərini, ətrafdakı reallığın təsvirində, yəni hərəkətlə sülhün təsvirində şifahi formaların üstünlük təşkil etməsindən ibarətdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hindular dünyanı daim hərəkətdə olan təsəvvür edirlər, lakin bunu ekstralinqvistik baxımdan izah etmək olar: bu tayfalar köçəri xalqlardır və daim mal-qarasını bir yaylaqdan digərinə aparırlar.

Bu tədqiqatların materialları əsasında B.Uorf aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: “*Biz təbiəti dilimizin təklif etdiyi istiqamətdə parçalayırıq. Biz hadisələr dünyasında müəyyən kateqoriya və tipləri heç də ona görə fərqləndirmirik ki, onlar öz-özünə aydındır; əksinə, dünya qarşımızda kaleydoskopik təəssüratlar axını kimi görünür, bunu şüurumuz təşkil etməlidir, bu da əsasən şüurumuzda saxlanılan dil sistemi deməkdir... Beləliklə, biz yeni nisbilik prinsipi ilə üzlaşırıq. Bu prinsip ilkin fiziki hadisələrin yalnız dil sistemlərinin oxşarlığı və ya ən azı nisbiliyi ilə kainatın mənzərəsini yaratmağa imkan verdiyini bildirir [2. s.174].*

B.Uorf dünyanın elmi mənzərəsini bilavasitə linqvistik mənzərədən götürdü ki, bu da istər-istəməz onu onların eyniləşdirilməsinə gətirib çıxardı. B. Uorfa görə, elmi biliklərlə gündəlik biliklər arasında bərabər işarəsi qoyulmalıdır, çünki dünyanın linqvistik mənzərəsi kütləvi, gündəlik

şüuru əks etdirir, lakin məhz bu şüur idi ki, Amerikalı tədqiqatçı öz nöqtəyi-nəzərindən fərdin xarici aləm haqqında təəssüratlarını təşkil etmək üçün ondan keçməyi lazım olan bir ələk hesab edirdi.

L.Vaysqereber dünyanın elmi və linqvistik mənzərələri arasındakı əlaqə məsələsini həll edərkən onları bərabərləşdirilməmişdir, eyni zamanda ana dilinin qüdrətə malik olması haqqında fikrindən də əl çəkə bilməmişdir. O hesab edirdi ki, ana dili mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən elm sahəsində insan şüuruna ən əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Onun fikrinə görə, əgər insanlar etnik və fərdi xüsusiyyətlərindən məhrum olsaydı, o zaman həqiqətə çata bilərdi və bu imkanları olmadığı üçün heç vaxt tam universallığa nail ola bilməyəcəklər. L.Vaysqerberin nöqtəyi-nəzərindən insanların, o cümlədən alimlərin ana dilinin gücündən qurtulmaq cəhdləri həmişə uğursuzluğa məhkumdur. Bu, onun dil fəlsəfəsinin əsas postulatı idi.

Təhlil göstərir ki, dünyanın elmi və linqvistik mənzərələrinin əlaqəsi məsələsində L.Vaysqerber B.Uorfun sələfi olmuşdur. B.Uorf kimi, alman alimi son nəticədə dünyanın linqvistik mənzərəyə əsaslanaraq elmi mənzərəsini qurmağı təklif etdi. Lakin L.Vaysqerberlə B.Uorf arasında da fərq var. Əgər amerikalı alim elmi dilə tam tabeçilikdə qoymağa çalışırdısa, alman bu tabeliyi yalnız qismən tanıyırdı: o halda ki yalnız dünyanın elmi mənzərəsi linqvistik mənzərədən geri qalır. L.Vaysqerber həmişə dilin insanla xarici aləm arasında ara dünya (Zwischenwelt) kimi başa düşülməsinə əsaslanmışdır.

Maraqlı sual yarana bilər: Leo Vaysqerber dünyanın linqvistik mənzərəsindən insan şüurunun ən azı nisbi azadlığını güman edirdimi? O, güman edirdi, amma müəyyən çərçivə daxilində. Başqa sözlə, prinsipcə, heç kim dünyanın şüurda mövcud olan linqvistik mənzərəsindən azad ola bilməz, ancaq bu mənzərənin özü çərçivəsində insanı fərdi edən hansısa “manevr”ə yol verə bilər.

L.Vaysqerber yazırdı: *“Hər bir insan öz ana dilini mənimsəmək və ondan istifadə etmək prosesində müəyyən manevr imkanına malikdir və... o, bu baxımdan öz şəxsiyyətinin orijinallığını qoruyub saxlamağa kifayət qədər qadirdir”* [4. s.135].

Lakin L.Vaysqerberin burada bəhs etdiyi fərdin unikallığı həmişə onun dünyanın linqvistik mənzərəsinin milli xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır. Ona görə də fransız həmişə dünyanı öz dili çərçivəsindən, rus öz dilindən, çinli öz dilindən və s. fərqli dünyalarda yaşayır və heç də eyni dünyada deyil, yalnız fərqli dil etiketləri asılı olur. Buna görə də, E.Səpir kimi, L.Vaysqerber də deyə bilərdi ki, fərqli dillərdə danışan insanlar eyni dünyada deyil, fərqli dünyalarda yaşayırlar və bu, yalnız fərqli dil etiketləri ilə fərqlənir.

Dünyanın müəyyən linqvistik mənzərəsinin yenidən qurulması sinxron əsasda həyata keçirilir, çünki o, təsvir olunan dilin bütün məzmun tərəfinin eyni vaxtda əhatə olunmasını ideal şəkildə nəzərdə tutur. Eyni zamanda yadda saxlamalıyıq ki, istənilən dil çoxsəviyyəli formasiyadır. Məlum olduğu kimi, o dünyanın öz mənzərəsini özündə əks etdirən bir sıra alt sistemlərdən ibarətdir. Lakin dilin leksik sistemi ən böyük dünyagörüşünün imkanlarına malikdir.

Məhz buna görə də L.Vaysqerberin dünyanın linqvistik mənzərəsi konsepsiyası qəti şəkildə söz-mərkəzlidir. Məhz buna görə də burada əsas yeri “Worten der Welt” (dünyanın şifahi və ya verbalizasiyası) kateqoriyası tutur. Ona görə də onun dünyanın linqvistik mənzərəsi obrazı ilk növbədə leksik sahələr sistemi kimi görünür.

Dünyanın leksik mənzərəsinin morfoloji, sintaktik və s. ilə bağlı prioritetliyi onunla izah olunur ki, dildəki leksik vahidlərin sayı digər vahidlərə nisbətən ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxdur. Beləliklə, dünyanın digər linqvistik mənzərələri ilə müqayisədə onun böyük üstünlükləri var. L.Vaysqerber insanın dünyaya baxışının ana dilindən asılılığını göstərmək üçün çoxlu leksik nümunələrə müraciət etmişdir.

Bütün həyatı boyu Leo Vaysqerber dünyanın linqvistik mənzərəsinin onun daşıyıcılarının şüuruna böyük təsirini göstərməyə çalışdı.

Dünyanın linqvistik mənzərəsinin çox dərin və incə işlənmiş konsepsiyasının müəllifi Leo Vaysqerber hesab edilir. Onun ana dilinin insan üzərində qüdrətinin tamamilə qarşısızalmaz olması fikrini tamamilə qəbul etmək olmaz.

Dünyanın linqvistik mənzərəsinin təfəkkürə təsirini inkar etmədən, eyni zamanda, qeyri-linqvistik (qeyri-şifahi) idrak yolunun linqvistik idrakdan üstünlüyünü qeyd etmək lazımdır. Belə

halda düşüncələri bu və ya digər istiqamətə yönəldən dil deyil, obyektin özüdür. İnsanın dünyagörüşünü son nəticədə müəyyən edən dünyanın linqvistik mənzərəsi deyil, bir tərəfdən dünyanın özü, digər tərəfdən isə dildən asılı olmayan ona konseptual baxışdır.

Yuxarıda keçmişin məşhur alimlərinin konsepsiyaları müzakirə olundu, lakin elm bir yerdə dayanmır, daimi inkişaf prosesi gedir. Ona görə də tədqiqat prosesində müasir alimlərin bu problemlə bağlı fikirlərini də nəzərə almaq lazımdır. İlk növbədə, dünyanın linqvistik mənzərəsi anlayışının özünü aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır. Hər bir təbii dil dünyanı dərk etmək və təşkil etmək, yəni konseptuallaşdırmaq üçün müəyyən bir üsul əks etdirir. Onda ifadə olunan mənalar müəyyən vahid baxışlar sistemini, bir növ kollektiv fəlsəfəni formalaşdırır ki, bu da dildə danışanların hamısına məcburi olaraq tətbiq edilir.

Dünyanın linqvistik mənzərəsi anlayışı bir-biri ilə əlaqəli, lakin fərqli iki fikri ehtiva edir:

- 1) dilin təklif etdiyi “sadələvh” dünya mənzərəsinin “elmi” mənzərədən fərqli olması; və
- 2) hər dilin reallığı digər dillərdən bir qədər fərqli təsvir edərək öz mənzərəsini yaradır.

Müasir linqvistik semantikanın ən mühüm vəzifələrindən biri dünyanın linqvistik mənzərəsinin yenidən qurulmasıdır. Dünyanın linqvistik mənzərəsinin tədqiqi bu anlayışın adı çəkilən iki komponentinə uyğun olaraq iki istiqamətdə aparılır.

Bir tərəfdən, müəyyən bir dilin lüğət tərkibinin sistematik semantik təhlili əsasında, müəyyən bir dilə xas və ya universal olmasından asılı olmayaraq, müəyyən dildə əks olunan bütöv fikir sisteminin yenidən qurulması həyata keçirilir. Bu “elmi” mənzərədən fərqli olaraq dünyaya “sadələvh” dil mənzərəsinə baxışdan asılı olmayaraq baş verir.

Digər tərəfdən, müəyyən dil üçün xas olan iki xüsusiyyətə malik fərdi anlayışlar öyrənilir: onlar müəyyən bir mədəniyyət üçün “açar sözlər” rolunu oynayır və eyni zamanda müvafiq sözlər digər dillərə müvafiq olmayan formada tərcümə olunur. Tərcümə ekvivalenti ya ümumiyyətlə mövcud deyil, ya da prinsipcə belə bir ekvivalent var, lakin o, konkret sözə xas olan məna çalarlarının komponentlərini ehtiva etmir.

Bu halda tərcümənin növbəti aspektinə - xarici dildə **realilərin formalaşmasına təsir edən amillərin** iki əsas qrupuna toxuna bilərik: linqvistik və ekstralinqvistik.

Dilin özü, bütövlükdə onun quruluşu linqvistik amildən asılıdır. Müasir dilçilikdə analitik və flektiv dillər kimi anlayışlar mövcuddur. Onların qrammatik və sintaktik sistemləri müxtəlifdir və bu, müəyyən bir dildə realilərin – mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş hadisələr kimi yaranmasına təsir edən əsas dil amilidir.

Ekstralinqvistik amil bir çox fərqli hadisələri əhatə edir: ölkənin coğrafi mövqeyi, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, cəmiyyətin ictimai quruluşu, insanlar arasındakı münasibətlər, dil daşıyıcılarının iqtisadi və siyasi inkişaf dərəcəsi və s.

Bütün bu amillər dilin leksik tərkibinə bilavasitə təsir edir ki, bu da öz növbəsində realilərin mənbəyidir. Bu linqvistik hadisələr, yəni realilər tərcüməçilər üçün çətinliklər yaradır. Bu və ya digər fenomeni necə tərcümə etmək və eyni zamanda onu oxucunun və ya dinləyicinin, tərcümə olunan dilin doğma dil danışanının başa düşməsi üçün necə mümkün qədər adekvat etmək? Həm də tərcümə edərkən realilərin mənasını necə düzgün şəkildə çatdırmaq olar?

Dillərin tərcümə olunmaması problemi sahəsində bəzi alimlərin araşdırmaları tərcüməçiləri bu problemə bir qədər fərqli yanaşmağa məcbur edir. Müasir zamanda dillərarası kommunikasiyada iki dildə danışanlar arasında ünsiyyətin milli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Birbaşa və ya tərcüməçinin köməyi ilə təmasda olan müxtəlif dillərdə danışanlar da fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələridir.

Beləliklə, dilçilər E.Səpir və B.Uorfun, eləcə də Q.Hoijerin tədqiqatları bir çox alim və tərcüməçiləri ümumilikdə dillərin, xüsusən də realilərin tərcümə oluna bilməsi problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir.

Dil nisbiliyinin Səpir-Uorf fərziyyəsi adlanan bu nəzəriyyəyə görə, idrak kateqoriyaları (sınıflar və əşyaların növləri) dünyanın reallıqlarına və insan şüurunun universal xüsusiyyətlərinə uyğun deyil, lakin qrammatik, o cümlədən leksik sistemlərin təşkilinə cavab olaraq formalaşdırılır. Adı çəkilən alimlərin yekun qənaəti belədir ki, dillərin və mədəniyyətlərin ortaq standartı yoxdur və bu səbəbə görə də onlar müqayisə və tərcümə oluna bilməz.

Bu, Səpir-Uorf nəzəriyyəsidir və onun müddəa və nəticələrinə görə, tərcüməçi işi nəzəri cəhətdən mümkün deyil. Bəs dillər həqiqətən belədirmi və tərcümə prosesində dilin özünü və müxtəlif linqvistik hadisələri dəqiq və adekvat çatdırmaq mümkündürmü? Səpir-Uorf fərziyyəsi bir çox dilçiləri maraqlandırdı və onlar tərəfindən müxtəlif yollarla şərh edildi.

Bu problemlə bağlı maraqlı fikir V.N.Komissarova məxsusdur: *“Dilin quruluşu, həqiqətən, mesajların qurulmasının mümkün yollarını müəyyən etməyə, müəyyən bir şəkildə ifadə olunan fikirləri təşkil etməyə, bəzən danışanlara müəyyən formaların məcburi istifadəsini tətbiq etməyə qadirdir. Amma bu da bir həqiqətdir ki, ifadənin linqvistik forması onu təşkil edən vahidlərin mənalarının şərhə əsasında çıxarılan ifadənin məzmununu birmənalı şəkildə müəyyən etmir, ancaq global mahiyyəti dərk etmək üçün ilkin əsas məna rolunu oynayır. Eyni məna müxtəlif linqvistik strukturlardan yarana bilər və əksinə, eyni struktur müxtəlif mesajların formalaşması və başa düşülməsi üçün əsas ola bilər. Beləliklə, fikirlərin ifadəsinin onların linqvistik ifadə üsulundan asılılığı nisbi və məhdud olur.”* [6. s.57].

Buradan belə çıxır ki, V.N.Komissarov bu nəzəriyyənin mövcudluğunu tamamilə inkar etmir, lakin onun müəllifləri ilə razılaşmır ki, müxtəlif dillərdə danışan və fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanlar normal ünsiyyət qura, aydın və adekvat şəkildə məlumat ala bilmir.

L.S. Bərxudarovun “Dil və tərcümə” əsərində tərcümə olunmayan probleminə baxışı da maraqlıdır. O, E.Səpir və B.Uorfun, eləcə də linqvistik nisbilik fərziyyəsinə dəstəkləyən, xüsusən də “inkişaf etmiş”, “sivil” dillər və “az inkışaf etmiş”, “ibtidai”, “geridə qalmış” dillərin olduğu fikrini bölüşənlər digər dilçilərin nöqtəyi-nəzərini təkzib etdi.

L.S.Bərxudarova görə, bu nəzər nöqtəsi linqvistik baxımdan qeyri-mümkündür. Afrika, Avstraliya, Şimali və Cənubi Amerika xalqlarının “ibtidai” dillərini öyrəndikdən sonra dilçilər belə bir nəticəyə gəldilər ki, bütün bu dillər kifayət qədər “inkişaf etmiş” qrammatik quruluş və zəngin lüğət ilə xarakterizə olunur. Misal üçün, bu dillərin bir çoxunda zaman və ya say kimi qrammatik kateqoriyalar olmasa da, bu o demək deyil ki, zaman və ya say anlayışının özü bu xalqların təfəkküründə mövcud deyil. Bu dillərin təhlili göstərir ki, onların hamısı yuxarıda qeyd olunan çatışmayan qrammatik kateqoriyaları dilin leksik vasitələrindən istifadə etməklə ifadə edə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, hər hansı bir qrammatik sistemin dilləri istənilən düşüncəni və anlayışı ifadə edə bilər. Lakin bu, L.S.Bərxudarovun fikrincə, “ ... Dillərarası transformasiya zamanı (hər hansı digər transformasiya növü kimi) itkilər qaçılmazdır, yəni ilkin mətnlə ifadə olunan mənaların natamam ötürülməsi baş verir. Buna görə də tərcümə mətni heç vaxt orijinal mətnin tam və mütləq ekvivalenti ola bilməz; tərcüməçinin vəzifəsi bu ekvivalentliyi mümkün qədər tam etmək, yəni itkiləri minimuma endirməkdir, lakin orijinal mətnə və tərcümə mətnində ifadə olunan mənaların “yüz faiz” üst-üstə düşməsinə tələb etmək tamamilə qeyri-real olardı” [3. s.11].

N.Ç.Vəliyeva doğru qeyd edir: *“Azərbaycan ədəbi dilinin əsas lüğətinin zənginləşdirilməsi yollarının tədqiqi prosesində getdikcə artan alınma prosesi, müasir Azərbaycan cəmiyyətimizin xarakterik xüsusiyyətləri, Azərbaycan mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, Azərbaycan mədəni diplomatiyasının mahiyyəti, milli şüurdakı spesifik fərqlər,... mədəni qloballaşmanın aktual problemləri, medianın dil dəyişikliyinə böyük təsiri”* aktuallıq kəsb edir [1. p.154-164].

Məlum olduğu kimi, istənilən dilin mənalar sistemi insan təcrübəsinin nəticələrini, yəni insanın obyektiv mövcud reallıq haqqında biliklərini əhatə edir. Dil özlüyündə real həyatın təzahürüdür. İstənilən dildə linqvistik mənalar sistemi insanı əhatə edən bütün xarici dünyanı əks etdirir, yəni bu dildə danışanları praktiki təcrübə birləşdirilir. Bu təcrübə müxtəlif dillərdə danışan qruplar arasında eyni olduğu dərəcədə, bu dillərdə ifadə olunan mənalar da eynidir, dəqiq mənaların özləri, lakin bu mənaları ifadə edən linqvistik vahidlər eyni deyil. Çünki linqvistik birlikləri əhatə edən reallıq fərqlərdən daha çox oxşarlıqlara malikdir, və fərqli dillərin mənaları fərqliliklərindən daha çox üst-üstə düşür. Başqa məsələ odur ki, bu mənalar, elementar məna vahidləri müxtəlif dillərdə birləşir, qruplaşdırılır və fərqli ifadə olunur. Bu isə artıq məzmun müstəvisinə deyil, dilin ifadə müstəvisinə aiddir.

N.Ç.Vəliyevaya görə: *“... müasir dünyada, eləcə də Azərbaycanda ingilis dilinin nüfuzunun sürətlə artması müşahidə olunur və bunu ən azı iki səbəblə izah etmək olar. Birincisi: universal*

ünsiyyət vasitəsinə, bütün bəşəriyyət üçün ortaq dilə ehtiyac var. İkincisi: İngilis dilinin bu ehtiyacı ödəməkdə digər beynəlxalq dillərlə müqayisədə üstünlükləri. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində bütövlükdə ədəbi dil və xüsusilə dilin aktiv leksik lay problemi bu gün tez-tez araşdırılan sahədir. Canlı dilin inkişafı dilin əsas lüğətini təşkil edən müxtəlif komponentlərin, xüsusilə səsələrin, sözlərin, söz qruplarının, çoxluq ifadələrinin, habelə qrammatik münasibətlərin daim dəyişməsi və zənginləşməsidir” [1. p.154-164].

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticə çıxır ki, tərcümədə ən böyük çətinliklər mənbə dilin mətnində təsvir olunan vəziyyətin özüdür, yəni tərcümə edilən dildə müvafiq realilərin mövcud olmaması məsələsidir. Başqa sözlə desək, “realilər” adlanan leksik vahidlər müəyyən xalqa və ölkəyə xas olan mədəni və tarixi obyekt və hadisələri adlandırır və onlar digər dildə sadəcə mövcud deyil. Lakin bu yaranan çətin hallarda realilərin tərcümə probleminin həlli onun kökündən qeyri-mümkün olması demək deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insan dili elə qurulmuşdur ki, onun köməyi ilə nəinki artıq məlum olanları, həm də tamamilə yeni olanları təsvir etmək olar: daha əvvəl heç vaxt rast gəlinməmiş vəziyyətlər və qeyri-məhdud sayda belə yeni, əvvəllər naməlum hadisələri də izah etmək mümkün olur.

Nəticə: Belə nəticəyə gəlmək olar ki, maddi və mənəvi mədəniyyət realilərin əsas mənbəyidir. Əslində dünya bütün insanlar üçün eyni olsa da, hər bir xalqın öz dünya mənzərəsi var. Xalqın dili – onun güzgüsüdür. O, konkret xalqın dünyaya baxışını maksimum dəqiqliklə əks etdirir, lakin onu təhrif etmir, özündən keçirir və bu, dil fərqlərinin və ya realilərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Əsas müddəası müxtəlif xalqların dünyaya fərqli baxışları səbəbindən bir dildən digər dilə tərcümənin mümkünsüzlüyü olan Səpir-Uorf fərziyyəsinin mövcudluğuna baxmayaraq, faktlara əsaslanaraq biz onu təkzib edə bilərik. Əsas fakt – tərcüməşünaslığın elmi bir fənn kimi mövcudluğudur. Onun çərçivəsində tərcüməçilərə xarici dildə mövcud olan müəyyən deyimləri və ya realiləri mənbə dildən tərcümə edilən dilə dəqiq və adekvat şəkildə çatdırmağa kömək edən müəyyən texnika və üsulların istifadəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Valiyeva, N.Ch. Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture”. <http://scientific.thomsonreuters.com/imgblast/JCRFullCovlist-2014.pdf> – Canadian Center of Science and Education, International Journal of English Linguistics, ISSN 1923-869X (Print), ISSN 1923-8703 (Online), Vol.5, No.3, – June 2015. – p.154-164.
2. Whorf, Benjamin Lee. Science and Linguistics. 1960. <https://web.mit.edu/allanmc/www/whorf.scienceandlinguistics.pdf>
3. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – Москва: ИМО, – 1975. – 240 с.
4. Вайсгербер, Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Едиториал УРСС, – 1993. – 232 с.
5. Гумбольдт, В.В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1984. – 397 с.
6. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. – Москва: ЭТС, – 2001. – 424 с.
7. Радченко, О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Т.1, – М.: URSS, – 2022. – 310 с.

Nububat Adigozalova

The problem of the emergence, formation and development of realia in language

Resume

The problem of the emergence, formation and development of realia in language is relevant. To study this issue, it is necessary to take into account the linguistic picture of the world and linguistic universals. Only these questions influence the creation, formation and development of realia in the language of any people. Also on the agenda is the question of what factors determine

the presence of realia in a language. Many researchers have devoted their scientific works to studying this problem.

In our opinion, the linguistic picture of the world is a set of ideas about the world that have historically developed in the everyday consciousness of a certain linguistic community and are reflected in language; it is a certain way of conceptualizing reality.

The language-specific way of conceptualizing reality is partly universal and partly national, so that speakers of different languages may see the world somewhat differently through the lens of their own language. On the other hand, the linguistic picture of the world seems simple in the sense that it differs from the scientific picture in many important respects.

At the same time, some ideas reflected in language are not primitive at all: in many cases they are no less complex and interesting than scientific ideas. For example, these are ideas about the inner world of a person, which reflect the introspective experience of dozens of generations over many millennia and can serve as a reliable guide to this world.

This article examines two main groups of factors influencing the formation of realities: linguistic and extralinguistic.

Key words: *linguistic picture of the world, linguistic universals, realia, linguistic and extralinguistic sources, interlingual transformation.*

Нубубат Адыгезалова

***Проблема возникновения, формирования и развития
реалий в языке
Резюме***

Проблема возникновения, формирования и развития реалий в языке является актуальной. Для исследования этого вопроса необходимо учитывать мировой языковую картину мира и лингвистические универсалии. Только эти вопросы влияют на создание, формирование и развитие реалий в языке любого народа. Также на повестке дня стоит вопрос о том, какие факторы определяют наличие реалий в языке. Многие исследователи посвятили свои научные труды изучению этой проблемы.

По нашему мнению, языковая картина мира – это совокупность представлений о мире, исторически сложившихся в обыденном сознании определенного языкового сообщества и нашедших свое отражение в языке, это определенный способ концептуализации действительности. Специфический для языка способ концептуализации реальности частично универсален, а частично национален, так что носители разных языков могут видеть мир несколько по-разному через призму своего собственного языка. С другой стороны, языковая картина мира кажется простой в том смысле, что она отличается от научной картины во многих важных отношениях. В то же время некоторые идеи, отраженные в языке, вовсе не примитивны: во многих случаях они не менее сложны и интересны, чем научные идеи. Например, это представления о внутреннем мире человека, которые отражают интроспективный опыт десятков поколений на протяжении многих тысячелетий и могут служить надежным проводником в этот мир.

В данной статье рассматриваются две основные группы факторов, влияющих на формирование реалий: языковые и экстралингвистические.

Ключевые слова: *лингвистическая картина мира, лингвистические универсалии, реалия, лингвистические и экстралингвистические источники, межъязыковая трансформация.*

Çapa tövsiyə edən:

Gəncə Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

**professor Nigar Vəliyeva
dosent Mehdi Rəhimov**